

политике na
vadu dva do-
lozooz pre-
u unije kako
da. Tome su
e slovenske
slovenju ko-
bугарског
кој архие-
1274. пани
ка фалси-
риски ар-
првстају
можао
сталност
основане
а се пот-
оју назив-
ионског
оргијем
вила да
Загоре
устано-
Охрид-
итике
у којој
тојање

арства
(1346)
међу-
Тадла-
след-
тив
дина
(354),
зан-
ита-
вно-
а то
ску
зу-
тву

и је
од
или
па-
ра-
е-
а-
м
и
е
д
и
ј

у
т

да је ступио у општење са њом. Деспот Угљеша Мрњавчевић је непосредно пре битке на Марици (1371) признао примат Цариграда над својим територијама. Кнез Лазар (1371–1389) је на преговоре са Цариградом послао 1375. делегацију коју је водио старац Исанија, а пратили су га прот Свете Горе Теофан и монаси Силвестар, Никанор и Никодим (Грчџи). Преговори су успешно завршени, што је било лако с обзиром на то да су грчке епархије биле поново у грчким рукама. Срби су прихватили услов: уколико поново ојачају и освоје грчке пределе, да не смеђују епископе, те да не ускрађују и забрањују помен цариградског патријарха на богослужењу. Цариградски патријарх Филотеј (1353–1355, 1362–1376) послао је јеромонаха Матеја и Мојсија као своје изасланике, који су на гробу цара Душана прочитали грамату о измирењу и скидању проклетства са цара Душана, патријарха Јоаникија, Скопског сабора, Српске цркве и народа. Српски патријарх је из своје титуле изоставио помен Грка. Тако се „сјединише удови ка глави, и црква опет доби своје благовепије”. Краткотрајни разлаз са Васељенском патријаршијом дубоко је погодио Србе, зато су порази на Марици и Косову приписивани дејству бачене ана-теме. Р. Милошевић

Филозофија. Српско средњовековно филозофско наслеђе је, у основи, византијско филозофско наслеђе пренесено у српско средњовековно мишљење и културу. Пошто су се на преводима византијских списа образовали средњовековни преводиоци и читаоци, развијао се језик и уобичаваало мишљење, ови преводи и преводилачки и преписивачки коментари на њих, за историју филозофије су подједнако важни као и изворни филозофски текстови из познијих времена.

У византијским текстовима и њиховим српскословенским преводима под филозофијом се углавном подразумевају теологија (унутрашња филозофија, прва филозофија) и античке филозофске дисциплине (спољашња филозофија), као и рановизантијске синтезе античког филозофског наслеђа са паганским култовима (супротне хришћанској теологији). Схватање спољне филозофије као општег филозофског образовања, које је припрема за праву (езотеричну) филозофију, налази се већ у највишим дометима античке филозофије, код Платона у Академији (неписано учење). За византијске филозофске текстове није, као касније, од пресудног значаја њихова оригиналност, него често анонимно стремљење узору, што не одступа ни од духа античког филозофског наслеђа.

Сам термин *филозофија* се на српскословенском језику појављује веома рано, као позајмица из грчког језика (φιλosophία,

φιλosophία) и као преведеница *љубавијерије* (ἀγάπη). У школским и теоријским текстовима под филозофијом се подразумева спољашња („вратничка“) мудрост која уводи у истинско теолошко мишљење. Користе се садржаји и постули античке филозофије и преузимају познантичке дефиниције филозофије (превод *Дијалектике* Јована Дамаскина, XIV в.), односно ранија грчка схватања филозофије: као: сазнања бивствујућег (бића, *ὄν*) као бивствујућег, тј. бивствујућих као бивствујућих (онтологија, аристотеловска дефиниција), сазнања божанских и људских ствари (стоицизам), поучавања о смрти (платонизам), уподобљавања Богу (платонизам), умећа над умећима и науке наука (платонизам и аристотелизам), љубави према мудрости (етимолошка, питагорејска, сократско-платоновска дефиниција). Најстарија позната дефиниција филозофије на старословенском језику налази се у житију Светог Ђирила (Константина Филозофа), где је филозофија „Божјих и човечијих ствари сазнање, колико се човек може приближити Богу”. Овакво одређење филозофије повезује школско античко схватање филозофије и платонистичко наликовање Богу са библијским уподобљавањем Богу. Јован Егзарх (преводац и књижевник из културног круга бугарског цара Симеона) оставио је дефиницију филозофије на старословенском језику, у којој се наглашава да је филозофија трагање за истином (*Шестиднев*, IX в., српскословенски препис Теодора Граматика, XIII в.). О упућености српских средњовековних преводаца, преписивача и тумача и њиховом разумевању сложености логичко-појмовних садржаја грчке филозофије, сведоче забелешке, глосе и тумачења појединих појмова на маргинама српскословенских превода.

Судећи по броју преписа и превода на старословенски језик (од IX в.), *Лествица* Јована Лествичника (VI в.) била је једно од најчитанијих дела средњовековне Србије. У *Лествици* се под спољашњом филозофијом подразумева античка пропедеутика (светска) филозофија коју је, како се наглашава, ретко ко изучио до краја, док је још мањи број оних који познају истинску филозофију, схваћену као монашку праксу уздицања по степенима (30 у *Лествици*) према највишим увидима (теорији) и моралном савршенству. Иако светска (спољашња) филозофија може бити корисна као пропедеутика, у преводима аскетских текстова осветљава се мотив бављења филозофијом због славе (гордости), односно жеље за влашћу, што је у монашким списима често испитиван грех који и највеће подвижнике може да врати на сам почетак аскетског пута. Посебно важно место у монашко-аскетским списима заузима критика неоплатонистичке онтологије (Ориген,

Евагрије Понтиски), због величања духа и ниподаштавања тела (преводи *Сатиница* Максима Исповедника, *Слова* Јефрема Сирина, XIV в.). Истинска филозофија схваћена је као права љубав према јединој истинској мудрости, а филозофирање се схвата и као „сазнање страха Божијег” (преводи поука Нила Синајског, Дијадоха Фотичког, аве Доротеја, Варсануфија, Филотеја Синајског, Анастасија Синаита, *Беседе* Теодора Студита). Често су преводени и зборници поука (*Пандектије* Антиоха, *Паренесис* Јефрема Сирина, *Диоџира* Филипа Пустиника).

Захваљујући византијском филозофском наслеђу, српски средњовековни читаоци могли су да се упознају са учењима античке филозофије. Иако се особености појединих филозофских праваца (питагорејство, платонизам, стоицизам) не одређују увек тачно (што зависи од околности настанка изворног византијског текста), њихово тумачење и усвајање је увек и критичко (теолошко) оцењивање (као и у типологијама уобичајених јереси). Пошто се филозофска учења преиспитују са теолошким становишта, хијерархијски се разврставају на основу своје блискости, односно удаљености од византијске теологије. У предговору *Дијалектике* Дамаскин наглашава да ће, излажући најбоље мисли грчких филозофа, прихватити све што је у складу са истином, а одбацити све што је погрешно или блиско надризнању. Овде треба тражити разлог што се Сократ и Платон појављују на фрескама (Жича, Богородица Љевишка, Љубостиња) као филозофи који су (налик старозаветним пророцима) прекорачили границе свога времена („хришћани пре Христа”).

Да је филозофија творевина грчког духа, било је добро познато српском средњовековном читаоцу још од времена списа *О иисменима* (О словима) Чрнорисца Храбра (вероватно X в.). У 61. глави допуњене верзије *Номоканона* Светог Саве (XIII в.) налази се преглед античких филозофских школа, који је преведен из *Возилављенија* Епифанија Кипарског. У српском препису *Шестиднева* Јована Егзарха (1263) указује се да су „фисики” били „јестественици”, односно проучаватељи природе, у српској преради *Хронике* Георгија Амартола, Зенон Елејац се назива „проналазачем дијалектике”, а у белешкама и објашњењима уз превод *Паламиних слова* упућује се на Аристотелова логичка учења. Изреке „мудрих Јелина” (Питагора, Сократ, Епиктет, Плутарх) налазе се (још од XII в.) у низу популарних збирки мисли (мелесе, цветници, љетовници), као и у гномама (где се поуке отаца мешају са моралистичким изрекама филозофа) и поукама средњовековних романа, одакле су, као и библијске поуке, прешле и одомаћиле се као „народне” умотворине.

У српским средњовековним преводима *Шестиднева*, коментара прве библијске књиге (*Посијање*), преносе се и тумачења античке филозофије природе (физике). На старословенском језику најстарије је *Шестиднев* Јована Егзарха (састављен на основу више византијских списа). Касније је на српскословенски преведен *Шестиднев* Василија Великог (где се упућује на учења античких филозофа – Питагоре, Хераклита, Платона, Аристотела), као и *Шестиднев* Јована Златоустог. Сачуван је и *Шестиднев* Никона Јерусалимца (препис превода списа *О сиварану светиа* Северијана из Гавале).

Циљ византијских пропедеутичких текстова је био да обезбеде средство, односно оруђе (орудово) за логичку обуку потребну за савладавање сложених теолошких ставова и појмовно сналажење у сложеним теолошким расправама. На старословенски језик је веома рано била преведена и српском читаоцу доступна *Припрема* Теодора Раитуског (у *Симеоновом*, односно *Сејашосављевом зборнику*, XI в.), као својерсни речник или енциклопедија основних филозофских, логичких и теолошких појмова. *Дијалектика* (Филозофска *јојлава*) Јована Дамаскина представља уводни део теолошке енциклопедије под називом *Извор сазнања* (делови преведени на старословенски већ почетком X в.). *Дијалектика* која је цела преведена на српскословенски језик (XIV в.), представља синтезу две грчке верзије *Дијалектике* (дуже и краће). Делове *Дијалектике* поново преводи језички реформатор Константин Филозоф Костењечки (на двору деспота Стефана, XV в.), који се залаже за враћање старословенским језичким узорима (*Сказанија о иисменех*).

У *Дијалектици* су сабрана три познантичка увода у филозофију – општи увод у филозофију, Порфиријев *Увод* у (Аристотелове) *Катигорије* (Ισαοίε) и александријски коментари Порфиријевог *Увода*. У спису се дају дефиниције филозофије и њена подела по дисциплинама, тумачење Порфиријевих предикабилија („гласова”), антепредикамената, Аристотелових предикамената (10 категорија) и постпредикамената. У *Дијалектици* се даје и читав низ филозофских појмова преведених са грчког језика – *биће* (бивствујуће, *сущѣ*, партицип глагола бити, *ὄν*), *суштина* (бивство, *сущѣство*, *οὐσία*), *ипрода*, односно *јестество* (јестество, *φύσις*), *узрелност* (случај, *случаи*, *συνεβητικός*), *катигорија* (ογαголанне, *κατηγορία*), *род* (родь, *γένος*), *врѣна* (видь, *εἶδος*). Филозофија се (аристотеловски) дели на теоријско (διδασκαλικό) и практично (διδασκαλικό) знање (днаник). Теоријско знање дели се на теолошко (богословно), физичко тј. природно (јестествоно) и математичко (учително) знање, а практично знање на етичко (шкитанно), економско (дождостроително) и политичко (градно). На основу поделе

филозофије, средњовековни теоријски списи се могу класификовати на физичке (*Шестидневни*) и метафизичке, односно теолошке (*Ареопагитика*, *Исповедања вере*). Списи етичке садржине су монашко-аскетски списи у којима су изложени целивнски системи (*Лествица*), као и поуке о посебним питањима (*Сајнице*, *Слова*, *Беседа*). Политички су списи о држави, односно теорији симфоније („сапрестоништва“) црквене и државне власти (*Номоканон Светиој Сае*, *Савети ђакна Аџајиџа Јустинијану*, *Молишве светих Симеона* и *Сае* у повељама). Подела филозофских знања је само условна, јер све дисциплине зависе од најважније, „унутрашње филозофије“, односно теологије.

У подели филозофских дисциплина, византијска теологија као „унутрашња филозофија“ долази на место платонистичке и аристотеловске метафизике, односно теологије. Својим схватањем да је филозофија „наликвање Богу“ и да постоји унутрашња филозофија (неписано учење), као и критичким односом према паганском политеизму, у целокупном античком наслеђу које преноси византијска филозофија, Платоново учење је, сасвим очекивано, најближе византијској теологији. Аристотелизам је близак византијској теологији у оној мери у којој је близак платонизму. Платонистичком терминологијом се служе кападокијски оци, чији су поједини списи рано преведени на српскословенски језик (беседе Василија Великог, Григорија Назијанзина и Григорија Ниског). Најважнији спис платонистичке провенијенције за читаву византијску и западну теолошку књижевност је *Ареопагитика* (користи се од VI в.), коју је на српскословенски језик превео инок Исаија (превод завршен после Маричке битке, 1371). Превод *Ареопагитике* (*Мистична теологија*, *Божанска имена*, *Небеска хијерархија*, *Црквена хијерархија* и десет писама) праћен је схолијама Максима Исповедника, односно Јована Скитополског. У деловима текста где је сматрао да су потребна објашњења, монах Исаија је оставио бројне коментаре на текст, у којима упућује на Аристотелове категорије и Порфиријеве „филозофске гласове“. Главна особеност превода су сложене састављене по угледу на изворну грчку филозофску терминологију (надсуштински, прѣсуштѣствѣнь, ѿлероѿѿѿѿѿ; произлажење, еманација, прѣштѣствѣнь, дрѣѿѿѿѿѿѿѿ).

У *Мистичкој теологији*, најважнијем ареопагитском методолошком спису, изложене су апофатичка и катафатичка метода. Наглашавање Божје трансценденности карактеристично за апофатичку методу и учење кападокијских отаца (IV в.), потврђено списима Максима Исповедника (VI/VII в.), Симеона Новог Богослова (X/XI в.) и Григорија Паламе (XIV в.), једна је од

најважнијих карактеристика византијске мисли. Читаности *Ареопагитских саиса* посебно су допринели монаси – исихастички синаити, следбеници Григорија Синаита и Григорија Паламе, који после Маричке битке, због надирања Турака, прелазе са Свете Горе у манастире у Србији (Ромило Раваннички, Григорије Синаит Горњачки, Роман Синаит и др.).

Основна теза *Ареопагитских саиса* о несазнатљивости Бога наглашена је и у учењу Григорија Паламе, чији се списи у време исихастичког спора преводе на српскословенски и коментаришу. У преводу Паламинског *Исповедања љавославне вере* се, као и у ранијим исповедањима (*Жичка беседа* Светог Сае, 1220), поред општег излагања теологије заснованог на никејском Символу вера, образлажу у то време посебно важна питања везана за исихазам. Преведени су и Паламини списи против Варлаама Кападокијског и Акиндина. Палама се користи Аристотеловим терминима *можности* (потенција, сила, *δύναμις*) и *уделовљености* (актуализовање, е моли, *ἐνέργεια*). Наглашава да несазнатљива божанска суштина има *можности* за различита *уделовљења* (као што је нестворена таворска светлост приликом исихастичке молитве). Виђење божанске светлости није исто што и сазнање божанске суштине, која је несазнатљива. Превођење и тумачење (коментари) списа савремених византијских мислилаца указују на висок ниво тадашње српске филозофске културе (XIV в.), која се сасвим приближила својим византијским изворима и филозофским узорима.

B. Милосављевић

Књижевност. Преводиољачком и мисионарском делатношћу двојице Солуњана, Константина (Ћирила) и његовог брата Методија, у IX в. постављени су темељи словенске писмености и стварања књижевног језика код Словена. Примивши хришћанство источног обреда, Срби су постали део византијског културног круга. На почетку своје мисије Константин и Методије превели су јеванђеље, одговарајући тип кратког апостола (скраћени праксапостол), псалтир, паримејник и изабране црквене службе. Сматра се да овој групи раних превода треба још придодати и *Житије светој Методији*, у којем се казује да је он у току шест месеци (од марта до октобра) превео и цео Стари завет (60 канонских библијских књига), без *Књига Макавејских*. О овом преводиољачком подухвату пише и Бугарин Јован Егзарх у предговору превода *Богословља* Јована Дамаскина. У прво време биле су преведене књиге које су неопходне за богослужење. Најстаријим преводима могу се прикључити и *ошачке књиге*, за које је једни истраживачи мисле да су превод неког од *иџерика*, док су други склони да